



## **Наталія КОЛЕСНИЧЕНКО**

кандидат філологічних наук, доцент кафедри  
німецької філології

Одеського національного університету  
імені І. І. Мечникова (м. Одеса)

**Ключові слова:** університет, університетська освіта Німеччини, професійна підготовка, бакалаврат, бакалаври романо-германської філології, освітньо-професійна програма, кредитно-модульна технологія.

*Стаття присвячена висвітленню змісту й особливостей організації професійної підготовки бакалаврів романо-германської філології в системі сучасної університетської освіти Німеччини під дією чинників євроінтеграції. Особливу увагу приділено аналізу змісту й особливостей організації навчально-пізнавальної та самостійно-дослідницької діяльності бакалаврів романо-германської філології в Університеті імені Отто Фрідріха (м. Бамберг) та Берлінському університеті імені Вільгельма Гумбольдта.*

*На конкретних прикладах продемонстровано вимоги освітньо-професійних програм до навчання бакалаврів за спеціальностями «Германістика» та «Німецька мова як іноземна» / «Німецька як друга мова» у контексті впровадження кредитно-модульної освітньої технології.*

УДК 371.937

# **ПІДГОТОВКИ БАКАЛАВРІВ РОМАНО- ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ В СИСТЕМІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ НІМЕЧЧИНИ**

© Колесниченко Н., 2014



**остановка проблеми.** Європейські стандарти щодо забезпечення прозорості й якості вищої освіти зумовлюють необхідність приведення основних освітньо-кваліфікаційних рівнів фахівців, а також освітньо-професійних програм їх підготовки у вітчизняних вищих навчальних закладах у відповідність до нових вимог (Закон України «Про вищу освіту», «Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті», «Концепція базової фундаментальної освіти в Україні»). У зв'язку з цим у вітчизняній теорії та практиці педагогіки вищої школи значно актуалізувалася проблема професійної підготовки бакалаврів загалом [1, с. 35] та, зокрема, бакалаврів романо-германської філології як фахівців сфери міжкультурної комунікації й шкільної іншомовної освіти [2, с. 89]. З огляду на це, особливо цінним є сучасний зарубіжний досвід, який накопичено в системі університетської освіти провідних європейських країн.

**Аналіз основних досліджень і публікацій.** Університетська освіта Німеччини завжди привертала увагу вітчизняних і зарубіжних дослідників. Предметом дисерта-

ційних праць українських науковців стали проблеми: становлення, розвитку та реформування вищої (Г. Поберезька), професійної (Н. Абашкіна), педагогічної (Н. Махinya, Л. Пуховська), білінгвальної (М. Певзнер, А. Ширін), іншомовної (В. Гаманюк, О. Кузнєцова), неперервної (Т. Десятов) освіти Німеччини; підвищення кваліфікації педагогічних працівників Німеччини (Т. Вакуленко, Л. Чулкова); удосконалення професійної підготовки майбутніх учителів (О. Гривкова, Л. Полуніна, Л. Сліпенко) і викладачів (В. Базова) іноземних мов в університетах Німеччини.

Однак питання сучасного стану професійної підготовки бакалаврів романо-германської філології в системі університетської освіти Німеччини вітчизняними науковцями не досліджувалися. Враховуючи, що незаперечним і вартим уваги є німецький досвід з багатими традиціями університетської освіти, у якій першими студентами Гейдельберга був складений знаменитий студентський гімн «Gaudeamus», ми звернулися до самостійного дослідження означеної проблеми.

**Метою статті** є висвітлення змісту й особливостей організації професійної підготовки бакалаврів романо-германської філології в системі сучасної університетської освіти Німеччини під дією чинників євроінтеграції.

**Виклад основного матеріалу.** Аналіз європейських документів [6; 7; 8] свідчить про те, що Німеччина належить до перших європейських держав, які підписали в 1999 році Болонську декларацію про створення загальноєвропейського освітнього простору. Однак, будучи одним з ініціаторів і активних учасників процесу європейської інтеграції в галузі освіти, Німеччина, починаючи з 1999 р., досить обережно реформувала свою систему вищої освіти відповідно до основних цілей Болонського процесу, прагнучи зберегти свої освітні традиції. Для цього було спеціально створено авторитетну робочу групу, до якої увійшли представники Федерального міністерства освіти і науки Німеччини, різних наукових фондів, фі-

нансованих державою, а також представники Федеральної спілки роботодавців, профспілки працівників науки і освіти, Федеральної атестаційної ради, Німецького клубу академічного обміну, Ради ректорів вишів і Вільної спілки студентства [3, с. 6].

До моменту відкриття загальноєвропейського освітнього простору, що відбувся у м. Левен та м. Відні в 2009 р., практично всі університети Німеччини перейшли на нову систему організації навчання. Для забезпечення гармонізації системи вищої освіти, особливо її «прозорості», у всіх німецьких вищих навчальних закладах було введено однотипний освітній цикл: бакалаврат – магістратура – докторантура, а також єдину систему освітніх кредитів (залікових одиниць ECTS), що легко піддаються перерахуванню в умовах розширення академічної мобільності студентів.

За міжнародною мобільністю студентів лідером визнано Університет імені Отто Фрідріха, розташований у місті Бамберг, що має тісні партнерські відносини з багатьма зарубіжними університетами [9]. Один із найстаріших вищих навчальних закладів Баварії, заснований у 1647 році як Академія Ottoniana, в університет він був перейменований у 1979 році. Крім того, згаданий університет став одним із перших у Європі, де дистанційний вид навчання став застосовуватися в практиці всіх факультетів і спеціальностей, причому досить успішно. Дистанційне ж навчання відіграє все більшу роль у модернізації професійної освіти бакалаврів, оскільки воно дозволяє знизити витрати на проведення аудиторних занять, підвищити якість навчання за рахунок застосування сучасних засобів, створити інноваційне освітнє середовище тощо.

Освітня програма Університету імені Отто Фрідріха чітко профільована: це гуманітарні та соціальні науки, доповнені прикладними комп'ютерними спеціальностями. Факультет гуманітарних і культурних досліджень, який є найбільшим в університеті (на ньому навчається більше 5300 студентів), налічує великий список спеціальностей: від лінгвістичних і літературознав-

чих дисциплін із філософії та історії до археології та географії. Особливістю факультету є високий рівень реалізації практико-орієнтованих технологій навчання студентів, які ґрунтуються на фундаментальних теоретичних знаннях, що є запорукою високої якості підготовки кваліфікованих фахівців [10].

Одне з пріоритетних місць в освітній діяльності факультету гуманітарних і культурних досліджень по праву займає Інститут германістики, у якому щорічно навчається близько 1300 студентів денного відділення під керівництвом 10 професорів із цієї спеціальності, які входять до складу кафедри літературознавства та кафедри засобів масової інформації. Інститут забезпечує підготовку бакалаврів за чотирма основними напрямками: «Мовознавство німецької мови», «Новітня німецька література», «Старонімецька література», «Лінгводидактика, література та засоби масової інформації».

Так, бакалаврат Інституту германістики (Bachelor Germanistik) здійснює підготовку бакалаврів за двома основними напрямками: «Літературознавство» і «Мовознавство». При цьому освітня програма підготовки бакалаврів за цими напрямками забезпечує засвоєння фундаментальних і систематизованих знань у галузі німецької мови та літератури; освоєння бакалаврами базових, комбінованих і поглиблених змістових модулів із профілюючих дисциплін, таких як «Новітня німецька література», «Медіавістика німецької мови», «Мовознавство», а також передбачає підготовку бакалаврів для вступу до магістратури за обраною спеціальністю [10].

Проте в бакалаврат Bachelor Germanistik зараховують не всіх бажаючих абітурієнтів. Умовою для вступу є наявність атестата про закінчення середнього навчального закладу (як правило, гуманітарної гімназії), на базі оцінок якого беруть до уваги бали за випускні іспити й загальний бал атестата. Крім того, вступ на спеціальність Bachelor Germanistik передбачає знання абітурієнтом латинської та англійської мов.

Успішність в оволодінні останньою оцінюється, як мінімум, в обсязі вимог програм із п'ятирічним терміном її вивчення.

Навчання за програмою Bachelor Germanistik становить 6 семестрів. Згідно з індивідуальним вибором студентів навчання в бакалавраті можна починати як з літнього (1 березня), так і з зимового (1 жовтня) семестру, про що свідчить розклад, який завчасно вивішують на сайті Інституту германістики відповідно до термінів навчання [10]. Студенти бакалаврату мають також можливість вибору ракурсу навчання, оскільки германістику можна вивчати як основну дисципліну (BA – Hauptfach, 75 ECTS), тобто фундаментально, і як прикладну (BA – Nebenfach, 45 ECTS) дисципліну. Крім того, бакалаври можуть здійснювати свій персональний вибір освітнього маршруту, виходячи з різних комбінацій вивчення германістики спільно з іншими предметами, що надає варіативний компонент освітнього стандарту Університету. Навчальна програма з досягнення академічного рівня Bachelor Germanistik базується на модульній системі організації навчання та оцінювання академічних досягнень студентів. Модуль передбачає набір студентом певної кількості кредитів (ECTS), що завершується складанням іспиту.

Програма Bachelor Germanistik при виборі германістики як основної дисципліни передбачає освоєння бакалаврами освітньої програми, представленої трьома основними предметами: «Нова німецька література», «Давня німецька філологія» та «Мовознавство». Навчальна програма кожного з цих предметів складається з базового (початкового) і основного модулів, успішне складання яких обов'язкове протягом перших двох семестрів навчання. У межах предмета «Аналіз тексту» бакалаврам пропонують для оволодіння практико-орієнтовані модулі (базовий і основний), тісно пов'язані з дисциплінами «Літературознавчий аналіз» і «Дидактика німецької мови та літератури». Із дисципліни «Аналіз тексту» складання обов'язкового та основного модулів не потрібне.

Програма Bachelor Germanistik при виборі германістики як прикладної дисципліни передбачає вивчення тих самих наукових дисциплін. Однак бакалаврам надається можливість складання модулів із цих предметів у межах їх академічної свободи, тобто за особистим вибором. Але спільним для зазначених вище двох освітніх маршрутів є те, що за кожен вид навчальної роботи студент бакалаврату отримує однакові ECTS-бали. При цьому діють такі правила:

- студент не отримує ECTS-бали без посвідчення про певний вид навчальної роботи, виконаної ним;

- один ECTS-бал відповідає 30-годинному обсягові роботи, виконаної студентом самостійно. При цьому враховуються всі види робіт;

- за кожен семестр студент повинен набрати близько 30 ECTS-балів, а в цілому за термін навчання в бакалавраті – 180 ECTS-балів [10].

Вивчення профільних дисциплін досить добре збалансоване за п'ятьма семестрами навчання і передбачає поетапне й систематичне занурення бакалаврів-германістів у предмет майбутньої професійної діяльності, починаючи з базового модуля, через проходження комбінованого модуля до освоєння поглибленого модуля. При цьому в навчальному плані підготовки бакалаврів-германістів передбачено проходження спеціальної – модульної практики, мета якої полягає у сприянні розвитку їх пізнавальної самостійності, формуванню в них навичок самоосвіти та вміння працювати з урахуванням індивідуальних способів опрацювання навчального матеріалу за наведеними вище дисциплінами. Серед завдань модульної практики бакалавра-германіста викремлюють такі:

- актуалізація, засвоєння й систематизація знань із теоретичних основ профільних дисциплін і розвиток умінь, які відповідають належному рівню професійної компетентності майбутнього германіста, необхідних для успішного вирішення професійних завдань;

- забезпечення необхідного рівня теоретичної і практичної підготовленості до вирішення професійних завдань та виконання відповідних виробничих функцій;

- розвиток у бакалаврів умінь і здібностей, а також готовності до професійної телекомунікації через мережу Інтернет [4, с. 64].

Характерним є також те, що бакалаврська робота, розрахована на 12 ECTS-балів, передбачає 5 годин щотижневої самостійної роботи студента протягом останнього семестру навчання та відвідування трьох консультацій у наукового керівника. Вона повинна мати обсяг 30–40 сторінок і захищатися 1 годину в присутності комісії, яка складається з 2 викладачів факультету та 3 викладачів, які працюють в інших вишах. При цьому акцентується увага на тому, що бакалаврська робота є результатом прикінцевого етапу навчання студента за освітньою програмою бакалавра романо-германської філології як фахівця з іноземних мов та сфери міжкультурної комунікації, яка передбачає:

- систематизацію, закріплення й розширення теоретичних знань за відповідним напрямом та набуття навичок практичного застосування цих знань при вирішенні конкретних науково-дослідних і професійних завдань;

- розвиток навичок проведення самостійної роботи і оволодіння методикою проведення теоретичних, проектно-конструкторських і технологічних досліджень при вирішенні конкретних професійних завдань;

- набуття досвіду систематизації отриманих результатів досліджень, аналізу та оптимізації проектних рішень, формулювання висновків і набуття досвіду їх публічного захисту [10].

Загальними вимогами до випускної бакалаврської роботи є такі:

- кваліфікаційна робота бакалавра повинна являти собою теоретичне або експериментальне дослідження, пов'язане з вирішенням загального завдання проектування або окремих, приватних завдань, що ви-

значаються особливостями його підготовки за обраним напрямом;

- тема повинна бути актуальною, містити елементи новизни і враховувати перспективи розвитку досліджуваної галузі наукового знання;

- структура кваліфікаційної роботи повинна мати вступ, розділи основного текстового матеріалу, висновки, список літератури, додатки.

Варто зауважити, що високу якість професійної підготовки бакалаврів і магістрів з романо-германської філології здавна гарантував Берлінський університет імені В. Гумбольдта (Humboldt-Universität zu Berlin) – найстаріший із чотирьох університетів Берліна (Alma Mater Berolinensis), заснований 16 серпня 1809 року за ініціативою Вільгельма фон Гумбольдта [11]. У 1828 році отримав назву Університету Фрідріха Вільгельма на честь пруського короля Фрідріха Вільгельма III, за царювання якого було засновано, а в 1949 році перейменовано виш на честь наукових заслуг братів Гумбольдтів, став одним із найбільших європейських наукових та освітніх центрів протягом XIX–XX століть. Підтвердженням цьому служать такі факти: якщо в 1810 році першими професорами університету, котрі поділяли ідеї В. Гумбольдта, стали Август Бек (філологія), Альбрехт Теер (сільське господарство), Карл Фрідріх фон Савіньї (юриспруденція), Крістоф Вільгельм Хуфеланд (медицина) і Карл Ріттер (географія) і було зараховано 256 студентів, то в 1994 році в зимовому семестрі кількість абітурієнтів становила 25 750 осіб на 3455 навчальних місць, а в 2008 – 34 612.

Навчання в Берлінському Гумбольдтівському університеті з кожним роком ставало більш престижним, а з моменту воз'єднання Німеччини в 1990 році університет набув статусу земельного, а не міського, що було зумовлено докорінними змінами в навчальному процесі, які зараз практично завершені. Цьому багато в чому сприяли:

- потужна інтелектуальна база, закладена засновниками університету, у вигля-

ді системи освіти, яка злагоджено й чітко працює і яка базується на принципах академічної свободи та єдності дослідження, навчання і викладання, яку не змогли зруйнувати ні дві світові війни, ні повоєнна розруха;

- високий культурний імідж професорського складу, серед представників якого видатний німецький філософ Ф.В. Шеллінг, ідеями котрого було захоплене не одне покоління студентів, а також великі філософи Фіхте, Гегель і Фейєрбах, які читали лекції в стінах Берлінського університету;

- наукові досягнення кращих його випускників – 29 нобелівських лауреатів; до цих пір прославляють університет імена Г. Гейне, А. фон Шаміссо, Л. Фейєрбаха, О. фон Бісмарка, К. Маркса, Ф. Мерінга, В. Лібкнехта і К. Лібкнехт, А. Вегенера, А. Саломона, К. Тухольського, а також великі вчені – М. Планк, А. Ейнштейн, Р. Кох і Р. Віхров;

- широкий спектр дисциплін і обладнані за останніми технічними вимогами навчальні аудиторії корпусів одинадцяти факультетів і декількох міждисциплінарних центрів та інститутів;

- доступність навчання та спеціальна програма опікування для студентів-іноземців (14% складають іноземні студенти з більш ніж 100 країн світу), низькі ціни на житло і відсутність плати за навчання [11].

Нині вступникам до Гумбольдтівського університету пропонується 224 навчальні програми з найрізноманітнішими курсами в діапазоні від мистецтвознавчих спеціальностей до електротехніки – така широта програми навчання. Крім активного викладання теорії, передбачається не менш активна і обширна практика. Дипломи присвоюються за 16 професіями. Серед них професії перекладача і філолога, що охоплюють 12 іноземних мов (давньогрецька, арабська, китайська, англійська, французька, італійська, латина, польська, російська, чеська, іспанська, угорська, турецька), з яких 4 – східноєвропейські. Бакалаврський і магістерський ступені присвоюють

за 60 напрямми, з яких деякі визнають другою спеціальністю.

Із переліку структурних підрозділів Гумбольдтівського університету провідне місце належить II факультету філософії, науково-освітню діяльність якого забезпечує професорсько-викладацький склад кафедр німецької літератури, німецької мови та лінгвістики, англістики, американістики, романістики, класичної філології, інститут Північної Європи [12]. При організації професійної підготовки бакалаврів за напрямом «Германістика» і спеціальністю «Німецька мова як іноземна» діє принцип «академічної свободи», що означає, перш за все, незалежність освітньої політики факультету від будь-яких вищих інстанцій, а для студентів – самостійність у виборі предметів для складання персонального освітнього маршруту. При цьому немає жорстких навчальних планів, однакових для всіх бакалаврів, однак існують чітко структуровані модулі з кожної спеціальності, які передбачають відвідування ними певної кількості аудиторних занять і виконання конкретних видів навчальної та самостійної роботи.

Самостійно-дослідницька діяльність бакалаврів розглядається в контексті провідних ідей В. Гумбольдта [5, с. 61]. Її суть убачають у рефлексивному пізнанні, що супроводжується інтенсивним застосуванням сил власного розуму за допомогою самостійної чи спільної діяльності викладача й студента як суб'єктів наукового пізнання. В основу викладання покладено принцип, який виключає передачу незмінного за своїм складом багажу знань, зафіксованих у роботах авторитетних учених. Вважається постулатом дидактичної взаємодії те, що не певна істина, а лише самостійне дослідження дозволяє опанувати предмет досліджуваної науки. У сучасній інтерпретації це означає, що в навчанні слід спиратися не на ілюстративно-пояснювальні, а виключно на проблемні, евристичні та дослідницькі методи.

Так, наприклад, у Берлінському університеті імені В. Гумбольдта за напрямом під-

готовки бакалаврів-германістів із можливістю спеціалізації «Німецька як іноземна і друга мова» передбачено проходження 2–3 базових модулів, кожен з яких охоплює вивчення десяти предметів на вибір. Із переліку цих предметів потрібно обов'язково відвідати половину. При цьому кожен студент бакалаврату має право самостійно обирати предмети, які його цікавлять, і складати власний навчальний графік. Для того щоб модуль було зараховано, необхідно успішно написати всі контрольні роботи та отримати достатню кількість сертифікатів із конкретною оцінкою знань (Scheine). При цьому враховують години, витрачені бакалавром на самостійну підготовку.

Курс бакалаврської підготовки за спеціальністю «Німецька мова як іноземна» / «Німецька як друга мова» складається з базових модулів, присвячених навчанню мови й культурі, засобам масової інформації під час відповідних типів лекцій. Крім того, пропонується семінар з цієї проблематики. На другому році навчання можна вибрати додатковий модуль із метою підготовки проектно-дослідної роботи на здобуття ступеня бакалавра з обраної тематики. На третьому році навчання пропонується завершальний модуль за спеціальністю «Німецька як іноземна» / «Німецька як друга мова». Поряд із предметами за фахом бакалаврам пропонують низку міждисциплінарних курсів (комунікаційна лінгвістика, лінгвістика іноземної мови, основи процесу пізнання, культура, дидактика, методика викладання, стилістика) [12].

Запорукою успішного навчання в бакалавраті за напрямом «Германістика» є самодисципліна студентів. Перевага вільного розкладу полягає в тому, що студент може вибрати для себе більш зручний час для роботи за основним фахом або отримання іншої спеціалізації в цьому ж або іншому виші. Крім того, система модульного навчання бакалаврів-германістів головним чином орієнтована на практику, яка здійснюється на сучасній науковій базі. Оцінка академічної успішності відбувається за Європейською системою заліку знань

(ECTS – European Credit Transfer System). Одна кредитна одиниця ECTS розраховується виходячи з 30 годин навчального навантаження. Завдяки цій уніфікованій системі робота студента бакалаврату оцінюється за однаковою системою, незалежно від того, чи він навчається в університеті своєї країни або ж їде на стажування в іноземний вищий навчальний заклад [3, с. 6].

Основними практичними складниками навчання бакалаврів є орієнтований на їх активну проектну діяльність прикладний та практичний модулі, під час проходження яких здійснюється спостереження за ходом занять, їх аналіз, а також здійснюється їх оптимальне планування й проведення за заздалегідь спрогнозованою моделлю організації дидактичної взаємодії. Виробничу практику як частину практичного модуля можна пройти в Німеччині або в іншій країні. При цьому бакалаври мають бути зацікавлені в роботі за кордоном і бути готовими до контакту з іншими мовами та культурами. Вони повинні знати 2–3 іноземні мови, мати належну філологічну підготовку і орієнтацію на літературно-культурологічні предмети.

Курс «Німецька мова як іноземна», що має міждисциплінарний характер і поєднує теорію й практику, розрахований на оволодіння його бакалаврами в різних формах: очній, віртуальній, у формі самостійної роботи, дослідницьких семінарів та проектів. Однак кожна з цих форм навчання націлена на набуття студентами-германістами практичних умінь і навичок, що дозволяють їм професійно займатися викладанням німецької мови як іноземної. Зусилля бакалаврів спрямовуються на вивчення й складання навчальних планів, розробку навчальних тем і методичних посібників, вдосконалення своїх компетенцій у сфері підвищення кваліфікації як викладачів німецької мови. Навчання бакалаврів спрямоване, насамперед, на оволодіння основними темами таких навчальних дисциплін: німецька лінгвістика, моніторинг якості викладання іноземних мов, теорія, емпіризм і практика ні-

мецької мови як іноземної. При цьому передбачено обов'язковий семестр навчання бакалаврів за кордоном.

У межах розвитку студентської мобільності Берлінський університет імені Гумбольдта в 2013 році почав реалізацію програми «Гумбольдтівський зимовий і літній університет». Для цього абітурієнти за напрямом «Германістика» і за програмами в галузях гуманітарних наук (соціологія і політологія, економіка, історія, німецька мова та культурологія) запрошуються на навчальні курси під час зимових (січень) та літніх (липень – початок серпня) канікул, коли немає занять у власних студентів. Ті, хто пройшов навчання, отримують офіційний сертифікат і академічну довідку із зазначенням залікових одиниць (кредитів), отриманих у результаті навчання за обраними курсами та складеними іспитами. Мова навчання для більшої частини програм – англійська [11].

**Висновки.** Система професійної підготовки бакалаврів романо-германської філології, здійснювана переважно сучасними університетами Німеччини, що продовжують традиції класичної гуманітарної та лінгвістичної освіти, розвивається випереджальними темпами. Зростання кількісного складу випускників-бакалаврів романо-германської філології переважно відбувається згідно з темпами збільшення вищих шкіл. При цьому спостерігається зростання популярності бакалаврської освіти названого профілю підготовки в іноземних (за країною громадянства) студентів, чисельність яких досягає майже третини від усього студентського контингенту.

Провідною концепцією підготовки бакалаврів романо-германської філології в системі університетської освіти Німеччини є навчання через дослідження. Різноманітні бакалаврські освітні програми, розраховані переважно на 3–4 роки, забезпечують отримання відповідних кваліфікацій із присвоєнням подвійних дипломів.

Серед переліку сфер професійної діяльності, пропонованих для випускників-

бакалаврів романо-германської філології, вирізнено такі: видавництво (видавничий редактор, видавець, експерт преси, торговий співробітник); літературне й культурне виробництво (літературний критик, літературний агент, культурний менеджер); кіно, телебачення, радіо (драматург, редактор, модератор); книжкова торгівля (анти-

квар, продавець книг (онлайн), керівник відділом торгівлі книжками); освіта (учитель усіх типів німецьких шкіл середньої освіти); театр (драматург, режисер); преса й робота з громадськістю (сценарист, прес-редактор); журналістика (літературний критик, редактор, вільний журналіст); Інтернет (онлайн-редактор).

## REFERENCES

1. Higher Education in Ukraine – European dimension: progress, problems and prospects // Information Collection of Ministry of Education and Science of Ukraine. – 2008. – № 13. – 113 p.
2. **Gamanyuk V. A.** Foreign language education in Germany in the context of European integration processes: theory and practice : a monograph / Vita Anatoliivna Gamanyuk. – Kryvyi Rig : Publishing House, 2012. – 376 p.
3. **Borch H.** Internationalisierung des dualen Systems – Strategien und Forderungen / H. Borch, P. Wordelmann // Berufs und Wirtschaftsp dagogik. – 2001. – N. 4. – S. 5–10.
4. **Christ H.** Fremdsprachenlehrausbildung im Umbruch / H. Christ // Fremdsprachenlehrausbildung: Konzepte, Modelle, Perspektiven. Arbeitspapiere der 23. Fr hjahrskonferenz zur Erforschung des Fremdsprachenunterrichts / K.-R. Bausch (Hrsg.). – T bingen : Gunter Narr Verlag, 2003. – S. 59–68.
5. **Jilek L.** Historical compendium of European Universities / L. Jilek. – Geneva, 1983. – 67 p.
6. The Bologna Process and the issue of languages. A note from the European Language Council. CEL. – Brussels. 2002. – 67 p.
7. The European Conventions on higher education. – Council of Europe Press, 1995. – 89 p.
8. The European Higher Education Area – Achieving the Goals. Communiqu of the Conference of the European Ministers, Responsible for Higher Education. – Bergen, 2005. – 81 p.
9. <http://vc.uni-bamberg.de/moodle/>
10. <http://www.uni-bamberg.de/germ-lingdaf>
11. <http://www.hu-berlin.de/studium/lust/lehrer>
12. [www2.hu-berlin.de/daf](http://www2.hu-berlin.de/daf)